

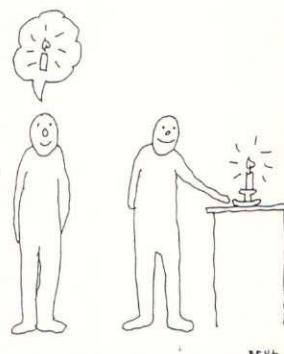
Att söka ett nytt paradig för bostadsplanering

av Birgitta Holmdahl

IDETTA INLÄGG vill jag argumentera för att vi behöver skaffa oss nya utgångspunkter och metoder när vi projekterar bostäder. Som jag ser det har bostads- och samhällsplaneringen hittills under 1900-talet pendlat mellan två olika planeringsideologier: dels en rationalistisk bild av ett effektivt industrisamhälle och dels en idyllisk dröm om det traditionella lokalsamhället, och jag vill hävda att varken den tayloristiskt inspirerade traditionen från CIAM eller de romantiska trädgårdsstadsidéerna fungerar som modeller för bostadsplaneringen längre. I stället måste planeringen utgå ifrån den befintliga helheten, i all sin mångfald och komplexitet, och när det gäller bostäder måste denna helhet konkret inbegripa människorna. Arkitekterna måste inrikta sitt arbete mot processen och frånga traditionen att tänka i modeller och förebilder.

Bostaden är en fundamental bas i livet för alla människor – helt livsnödvändig. Bostäderna ser olika ut i olika kulturer, i olika samhällsklasser och under olika historiska skeden. Det finns oändligt många mönster. Många av oss, särskilt barn, kvinnor och gamla, tillbringar största delen av dygnet i bostaden och utför här våra dagliga sysslor. Eftersom den är ramen kring vårt vardagsliv påverkar den ständigt vårt liv praktiskt och känslomässigt. Samtidigt styr och ställer vi i vår bostad, inrättar den efter våra behov så gott vi kan och försöker uttrycka oss i den. Vardagslivets dialektik skulle man kunna kalla denna ömsesidiga påverkan.

Många hävdar att det är ett elementärt, mänskligt behov att kunna påverka sin omvärld och sina livsbetingelser, bl. a. den tjeckiske filosofen Karel Kosik, som förenar ett historie-materialistiskt och ett fenomenologiskt synsätt. Han använder begreppet Praxis, som omfattar både det konkreta vardagliga arbetet och skapandet av samhällslivets former. I sin bok *Det konkretas dialektik* tar han ett exempel från byggnadskonsten:

Tema DESIGNTEORI

Talk delivered to the International Conference on Theories and Methods of Design, May, 1992.

Birgitta Holmdahl
CTH, Göteborg

”Praxis dialektiska karaktär sätter sin outplånliga stämpel på alla mänskliga skapelser, också på konsten. En medeltida katedral är inte bara ett uttryck för eller en bild av den feodala världen. Den reproducerar inte bara den medeltida verkligheten utan producerar den också. Varje konstverk har som odelbar enhet en dubbel karaktär, det är ett uttryck för verkligheten men det formar också verkligheten.” (Kosik 1979, s. 122.)

Detta synsätt gäller naturligtvis inte bara stora konstverk inom byggnadshistorien utan all arkitektur, och då inte minst den som omger oss i vår vardag.

Till bostaden har de flesta av oss sannolikt en djupare personlig relation än till andra miljöer t. ex. arbetsplatser eller offentliga byggnader. I princip råder dock samma ömsesidiga förhållande mellan människan och hela samhällsbygget. ”Bygg sönder samhället, så bygger du sönder människan,” säger prof. Elias Cornell i en antologi om samhällsförändringar och brottslighet. Vilken människosyn och samhällssyn kommer till uttryck i våra moderna bostadsområden? Inbjuder arkitekturen oss till att ta ansvar för vår omgivning – till att förbättra den, utveckla den och uttrycka oss i den? Kosik betonar dialektiken mellan det praktiska arbetet och utvecklandet av kollektiva aktiviteter. Frihet är för Kosik, som i likhet med Havel tillhörde de tjeckiska dissidenterna, inget rofyllt tillstånd, utan en medveten aktivitet för att utveckla rikare mänskliga samlevnadsformer.

Trots att vi har parlamentariska former för planering i Sverige, med samrådsförfarande och beslut i byggnadsnämnder, vågar jag nog påstå att de flesta människor inte är delaktiga i planering och bygge av bostäder och samhällen. Bara i de egna villadrommarna kan vi få försöka vara med och skapa en ram kring våra liv. Småhusmarknaden har effektivt tagit tillvara detta elementärt mänskliga behov och översköljer oss med kataloger över drömhus i olika tappningar – allt från stockvirkeshus till amerikanska bungalows. Flerbostadshusen ritas i allmänhet av arkitekter, men då som konsulter åt stora byggföretag. De kommer mycket sällan i kontakt med de boende.

Många teoretiker har framhållit arbetets betydelse för vår mänskliga identitet. Marx talar om alienationen när vi inte råder över våra arbetsvillkor. Hos Marcuse är arbetet på samma gång människans uttryck och hennes sätt att förstå och utveckla sin omgivning. Båda framhåller helt riktigt produktionsförhållandenas avgörande betydelse för vårt medvetande. Däremot har de sannolikt undervärderat reproduktionssfärens betydelse. Bostäderna är nästan överallt på jorden en kvinnodomän – ett område där kvinnorna har ansvaret för helheten. Kanske är det därför följdriktigt att det ofta är kvinnliga arkitekter och forskare som lyfter fram bostadens betydelse.¹

Frågor kring bostädernas utformning och planering var inte konfliktfyllda så länge de flesta samhällsgrupper övertog, planerade och

byggde bostäder enligt traditionsbyggets principer i naturahushållningens samhälle. (Werne 1980; Andersson-Holmdahl 1985.) Konflikter uppstår när arkitekterna skall planera bostäder för samhällsklasser de inte känner och vars villkor de inte delar.

I stor skala inträffar detta i Europa efter första världskriget, när den gamla världsbilden och de gamla regelsystemen rasat samman och frågan står öppen hur framtidens samhälle skall formas. Inom konst, musik, litteratur ser vi hur helheten sprängs sönder i bitar för att sättas ihop enligt helt nya principer. Inom arkitekturen ser vi formspråket rakas rent från gamla symboler i en strävan att framstå som ett adekvat uttryck för en ny tid. (Banham 1960.) Inom stadsplaneringen överger man den mångtusenåriga principen att bygga längs gator och kring gårdar. (Linn 1974.) Man skulle kunna säga att man överger ett klassiskt paradigm i stadsbyggandet.

Trädgårdsstadens eller industrisamhällets paradigm

Begreppet paradigm kommer från det grekiska ordet "paradeigma", som lär betyda mönsterbild. Den amerikanske fysikern och vetenskapshistorikern Thomas Kuhn använder sig av detta begrepp för att beteckna en vetenskapssyn, ett teoribygge, en världsbild inom vilken de flesta vetenskapsmän arbetar. Han karakteriserar deras verksamhet som "puzzlesolving", dvs. att foga små bitar av kunskap till en allmänt accepterad bild av hur världen ser ut. I sin kända och oerhört stimulerande bok, *The structure of scientific revolutions*, visar han hur den etablerade "normalvetenskapen" i olika skeden av historien har kullkastats av vetenskapliga revolutioner, då hela teoribygget raserats för att ersättas av ett nytt paradigm:

"The transition from a paradigm in crises to a new one from which a new tradition of normal science can emerge is far from a cumulative process, or achieved by an articulation or extension of the old paradigm. Rather is it a reconstruction of the field from new fundamentals, a reconstruction that changes some of the fields most elementary theoretical generalizations as well as many of its paradigm methods and applications. During the transition period there will be a large but never complete overlap between the problems that can be solved by the old and by the new paradigm." (Kuhn 1970, s. 84.)

Att planera bostäder och samhällen kan inte uteslutande betecknas som vetenskaplig verksamhet. Detta arbete innehåller t. ex. alltid ett gestaltande, i bästa fall konstnärligt, moment i processen. De flesta är nog dock överens om att planeringen bör ha en vetenskaplig grund och innehålla vetenskapligt grundade förundersökningar. Hela denna verksamhet utgår från paradigm som innehåller en mer eller mindre medveten människosyn och samhällsuppfattning.

Sedan traditionsbyggets och stilarkitekturens principer övergivits i slutet av 1910-talet, kan vi följa två olika utvecklingslinjer inom bostadsplaneringen: dels en linje från Gropius, Bauhaus och CIAM som utgår ifrån ett rationalistiskt funktionstänkande och leder mot ett produktionsstyrt, ofta industrialiserat byggande, dels en linje från den engelska Garden-City-rörelsen med låga hus i trädgårdsstäder. Lite förenklat kan man nog påstå att den produktionsanpassade planeringen varit dominerande i högkonjunkturer, och att trädgårdsstadsidealerna med sin betoning på lokala sammanhang blivit ständigt aktuella i krissituationer. Arkitekterna försöker inom dessa två paradigmen skapa en ny helhet utifrån två helt olika utgångspunkter.

I min avhandling (Andersson 1976) visar jag att det moderna flerfamiljshuset har sitt ursprung i sökandet efter en ny arkitektur och nya bostäder åt arbetarklassen efter första världskriget. Inspirationen hämtades dels från ett modernt kubistiskt formspråk och dels från taylorismens planeringsprinciper. I den krissituation som rådde fäste man stor tilltro till den rationella industrin. Den moderna arkitekturens och bostadsplaneringens förgrundsgestalter arbetade alla efter första världskriget på Peter Behrens kontor i Berlin: Walter Gropius, Le Corbusier, Mies van der Rohe m. fl. Detta var Europas ledande arkitektkontor när det gällde industriplanering och viktiga impulser från Amerika och fordffabrikernas löpande-band-produktion överfördes här till ett funktionstänkande inom arkitekturen. Som viktiga, ideologiska manifestationer av den framväxande moderna bostadsplaneringen kan man se dels Stuttgartutställningen 1928, som innebar ett genombrott för den kubistiska, vita, abstrakta arkitekturen, och dels CIAM's utställning: "Die Wohnung für das Existenzminimum", där taylorismens funktionsseparering kommer till uttryck. Mot bakgrund av den skriande bostadsnöden efter första världskriget är det lätt att förstå behovet av ett rationellt bostadsbyggande. Flera tidiga exempel på områden från denna tid, t. ex. Siemensstadt i Berlin, uppvisar också stora konstnärliga kvalitéer, men i sin förlängning blev detta paradigm ödesdigert, eftersom det ledde till ett bostadsbyggande utan historisk eller kulturell förankring.

Peter Hall menar, i sin stora översikt över samhällsplaneringens historia, att dessa arkitekturströmningar fick katastrofala konsekvenser för framtiden:

"Ideas, forged in the parisian intelligensia of the 1920's, came to be implied to the planning of the working-class housing in Sheffield and St Louis, and hundreds of other cities too, in the 1950's and 1960's; the results were at the best questable, at worst catastrophic. How and why this could happen is one of the most intriguing stories in the intellectual history of modern planning." (Hall 1989, s. 204.)

Trädgårdsstadsidéerna är i huvudsak en anglosachsisk tradition, som har den engelska byn med dess sociala liv som förebild. Dessa idéer

var från början influerade av Krapotkins anarkistiska visioner. Ebenezer Howard kopplade dem till kooperativa organisationsprinciper och till teorier om hur stad och land skulle kunna samverka. Peter Hall påpekar att det är slående hur många av de tidiga stadsplanevisionärerna kring sekelskiftet, som var influerade av anarkistiska strömningar.

”The vision of these anarchist pioneers was not merely a built form, but an alternative society, neither capitalistic nor bureaucratic-socialistic: a society based on voluntary cooperation among men and women working and living in self-governing commonwealths.” (Hall 1989, s. 3.)

Ändå var det just som byggd form som trädgårdsstäderna kom att förverkligas i Hampstead Garden Suburb och andra förstäder. Man skulle kunna säga att de utformades efter en typologi, som felaktigt kom att symbolisera trädgårdsstaden som idé. Visionerna om inbördes hjälp och ett utbyte mellan stad och land blev det inte så mycket av.

Detta är ett av många exempel på hur arkitektprofessionen låter sitt arbete ledas av färdiga bilder av hur den byggda produkten skall se ut och inte av hur processen ser ut som leder fram till arkitekturen och samhällsbygget.

Drömmarna om ett begränsat samhälle med starka sociala band blir åter aktuella i nästa stora krisperiod i västvärlden. De utvecklas vidare i New-Town-rörelsen under andra världskriget och bildar en ideologisk bakgrund till efterkrigstidens bostadsbyggande och stadsplanering, där nya enheter av bostäder dimensioneras som grannskapsenheter. Successivt gör sig dock byggnadsindustrins krav på rationalitet och effektivitet i byggandet allt mer gällande, och i takt med att det sociala innehållet i grannskapsplaneringen tunnas ut, så närmar sig ovan nämnda paradigmen varandra, t. ex. i förortsbyggandet i Sverige under 60- och 70-talen. Man skulle kunna säga att motsättningen mellan dem delvis upphävs, och att detta är logiskt eftersom de bägge är modeller som appliceras uppifrån på verkligheten utan konkret förankring.

Stadsförnyelse kräver helheten som utgångspunkt

Även när det gäller begreppet helhet vill jag utgå ifrån Karel Kosik. Han kallar det ”totalitet” (i svensk översättning) och förklarar det så här:

”Totalitet betyder emellertid inte summan av alla fakta. Totalitet betyder verkligheten som strukturerad helhet inom vilken valda fakta kan begripas rationellt”. (Kosik 1979, s. 58.)

Kosik menar att alla fakta måste ses och förstås mot bakgrund av en helhet, som vi i sin tur förstår genom att bygga upp fakta och praktisk kunskap till en begriplig struktur. Verkligheten blir annars antingen obegriplig och kaotisk eller metafysisk, enligt Kosik.

Den tyske forskaren Wolfgang Braunfels har studerat de italienska medeltidsstädernas uppbyggnad genom att gå tillbaka till deras stadsstatuter, en motsvarighet till våra tidigare lokala byggnadsordningar. Han visar att i dessa självständiga kommuner var mycket stora grupper av människor engagerade i stadens organisation och uppbyggnad. Stadsgestaltningen var en slags kollektiv process som reglerades av stadsstatuterna.²

Även om vi skall akta oss för att göra långt gående jämförelser mellan medeltidens lokalsamhällen och vår tids samhällen, så är det intressant att Braunfels' avhandling visar hur vår kulturs vackraste städer växte fram under kollektiva processer och med helheten som utgångspunkt. Siena är inget verk av någon enväldshärskare, utan av en samverkan och ett regelverk mellan stora grupper av människor.

I skarp kontrast till denna princip står uppbyggandet av renässansstaden, där den enväldige fursten och hans arkitekt själva tar kommandot över stadsgestaltningen – så tydligt uttryckt av Filarete i boken om hur idealstaden Sforzinda skulle byggas. (Cornell 1984.)

För oss arkitekter stämmer det till eftertanke att just vår profession hämtar sitt ursprung från renässansens principer om centralstyrning och furstemakt.

Något av denna eftertanke drabbade mig själv och andra unga arkitekter när kritiken mot det moderna samhällsbyggets uttryck och konsekvenser blev stark och tydlig i mitten av 60-talet.

Samtidigt som kritiken växte mot de nya förörternas torftiga arkitektur och deras brist på verksamheter och socialt liv, så hotades många centrala stadsdelar av rivning både i Europa och USA. Det blev plötsligt så tydligt att här, i de tätt befolkade innerstadsdelarna, fanns ju allt som saknades i de nya förörternas. Här fanns hela det myllrande livet av butiker, cafeér, hantverkare, småindustrier, bostäder och människor av alla åldrar och samhällsklasser – en tät väv av sociala kontakter och lokala träffpunkter. Här fanns också en lång historia, som många människor var delaktiga i. Jane Jacobs gav 1961 en målande beskrivning av denna levande stadsmiljö i New York och Boston och argumenterade övertygande mot de förödande rivningsplanerna.

I de flesta större städer i Västeuropa mötte vi samma kamp om innerstadsdelarna. Folk krävde att få bo kvar och att helheten av bostäder och verksamheter skulle försvaras och utvecklas på sina egna villkor. Det växte fram ett starkt motstånd mot rivningarna i Amsterdam, Köpenhamn, Berlin, Stockholm osv.

Att utgå ifrån den befintliga verklighetens helhet krävde helt nya planeringsmetoder. Patrik Geddes argumenterade för en förnyelse-

planering, som ställde "diagnos före behandling" redan på 1910-talet. (Andersson, L., 1989.) Inmängd i en brokig mångfald av idéer fanns hos honom tankar om en kontinuerlig, demokratisk planeringsprocess grundad på vetenskapliga förundersökningar och medborgarnas deltagande.

"Stadsplanering är för Geddes någonting ytterligt konkret: Konkreta yrkesgrupper utför ett konkret arbete på en konkret plats. Det som gör denna alldagliga företeelse till stadsplanering är att den sker i en medveten samverkan. Denna samverkan är inte påtvingad uppifrån, är inget expertdirektiv, men kan väl vara ett expertråd. Trots att Geddes ser stadsplanering som en social rörelse, finns det ändå en uppgift för den professionelle stadsplaneraren: att skapa överblick och ge förslag till hur stadens olika verksamheter skall koordineras och utvecklas för helhetens bästa. I detta arbete behöver han inte bara känna platsen utan också dess folk och arbeten. (Andersson, L., 1989, s. 224.)

Dessa tankar blev nu åter aktuella när unga studenter och forskare sökte efter metoder för att försvara och förnya de centrala stadskärnorna.

I Göteborg, varifrån jag hämtar mina egna erfarenheter, gick rivningsvågen hårt fram över de tätbefolkade arbetarstadsdelarna med sina unika landshövdingehus från 1800-talets tre sista decennier. (Larsson 1979; Schulz 1989.) På ett tidigt stadium blev det väl dokumenterat av sociologer och etnologer vilken personlig katastrof det innebar för stora grupper av boende, särskilt de äldre, att på detta sätt förlora hela sin livsmiljö, sin historia och sitt kontaktnät. (de Laval 1965.) Ändå fortsatte rivningarna, trots protester från de boende och från högskolorna. Det är signifikativt och tragiskt, enligt min mening, att hela den etablerade arkitektkåren teg stilla eller samtyckte till rivningarna.

Ett banbrytande arbete gjordes på Chalmers arkitekturskola 1971 av mina kollegor Ursula Larsson, Jonas Göransson och Boris Schönbeck. De utarbetade en alternativ förnyelseplan för Annedal – en typisk arbetarstadsdel med landshövdingehus i centrala Göteborg – och visade att huvuddelen av bebyggelsen kunde bevaras och renoveras medan de mest skadade husen fick rivas och ersättas med nya. Nya hus kunde uppföras i samma skala som de gamla men med modernare formspråk och konstruktion. Planen vann ett visst intresse i pressen och bland politiker men kunde inte stoppa rivningarna och byggandet av de nya sjuvåningshusen. Alltför stora ekonomiska intressen och alltför mycket politisk prestige stod i vägen. Det nya Annedal blev som en modern förort mitt inne i staden. Planeringsdoktrinerna från Bauhaus och CIAM hade fått ännu ett genomslag i stadsgestaltningen.

Tre exempel på stadsförnyelse

Kommandantsängen

När stadsdelen Kommandantsängen skulle förnyas 1972 lyckades dock forskargruppen från Chalmers att få gehör för en planering, som utgick från att befintliga hus, människor och verksamheter skulle vara kvar. Bebyggelsen bestod av femvåningstenhus från sekelskiftet. Rivning och nybyggnad skulle sannolikt inte ge väsentligt högre exploatering, och det var därför intressant för ägare och kommun att pröva om ombyggnad kunde vara ett alternativ. Detta var innan den stora ombyggnadsvågen brutit igenom, och även inom Statens råd för byggnadsforskning var man intresserad av att pröva olika förnyelsemodeller. (Göransson 1976.)

Arbetet skedde i ett lokalkontor i stadsdelen och började med noggranna undersökningar av fastigheterna i ett kvarter. Här gjorde jag mina egna första erfarenheter av att arbeta som arkitekt efter en helt ny planeringsmodell. Vid inventeringarna hade vi hjälp av tre konsulter: en byggnadskonstruktör, en konsthistoriker och en etnolog. Besiktningssprotokoll över byggnadernas tekniska skick upprättades och bedömningar gjordes av stomkonstruktioner, grundläggning, ytskick och olika skador. Fotodokumentation och karakterisering av husens interiörer och exteriörer utfördes. Etnologen gjorde ingående intervjuer med många invånare. Vi arkitekter gick runt och diskuterade med de boende i alla lägenheter om vilka förändringar de tyckte var angelägna, samtidigt som vi förklarade att vissa åtgärder var nödvändiga t. ex. byte av rör- och elstammar. Vi förhandlade givetvis även med ägarna, som i detta skede var mycket intresserade av våra undersökningar. Hyresgästerna i varje trappuppgång sammanfördes till möten, där vi diskuterade ombyggnads- och förbättringsåtgärder. Vid vissa av dessa möten var även husägaren med. Sammanfattningsvis kan man säga att vi fick prövat att våra undersökningar och våra diskussioner med olika parter kunde ligga till grund för en ombyggnadprojektering, där olika krav och behov jämkades samman. Men allteftersom nya låneregler för ombyggnad växte fram så kom dessa att styra ägarnas och kommunens planer. De ekonomiska och juridiska förutsättningarna styrde förnyelsen mot ombyggnader, som visserligen bevarade själva husen, men som inte var särskilt varsamma mot vare sig interiörer och detaljer eller mot de boende. Detta mönster blev sedan det gängse under många år (Schulz 1989). Som forskare hade vi i alla fall fått pröva en alternativ planeringsmetod, och funnit den användbar även om det i detta fall bara ledde till en praktiskt genomförd ombyggnad – typiskt nog i en bostadsrättsförening. En annat resultat av forskargruppens arbete var, att det vid ett av våra stormöten bildades en stadsdelsförening, "Vi i Kommandantsängen", som fortfarande efter tjugo år arbetar för att tillvara invånarnas intressen.

Olivedal och Marstrand

För att visa att våra erfarenheter från Kommendantsängen gick att överföra både till andra stadsdelar i innerstaden och till mindre samhällen, startade Jonas Göransson och jag en jämförande studie i Olivedal och Marstrand. Vi fann att våra synsätt och planeringsmetoder mycket väl gick att överföra till andra lokala förhållanden, men att övergripande juridiska och ekonomiska förhållanden hade starkare styrande inverkan på den faktiska planeringen än de kvalitéer och brister vi fann i bebyggelsen vid våra inventeringar. Många av dem som bodde i Olivedal drog tidigt liknande slutsatser och insåg att makt över sitt boende fick man bara genom att äga husen. I slutet av 70-talet och början av 80-talet gick därför en våg av fastighetsköp fram över stadsdelen, där hyresgästerna bildade bostadsrättsföreningar eller kommanditbolag och förvärvade husen de bodde i. En liknande utveckling skedde i vissa kvarter i Stockholm. (Balgård m. fl. 1979.) Initiativkraftiga hyresgäster agerade på ett realistiskt sätt och genomförde en förnyelse av sina bostäder med stor omsorg om befintliga kvalitéer. I sin förlängning ledde detta till att de som lyckades satt på en potentiell förmögenhet när bostadspriserna steg kraftigt några år senare, och detta var en bland flera orsaker till att enigheten i motståndet splittrades bland de boende i centrala stadsdelar.

Överallt i stadsdelar som hotades av rivning eller genomgripande ombyggnader organiserade sig de boende för att försvara sin rätt att bo kvar och kunna påverka utvecklingen av sin livsmiljö. Det var också en kamp för oersättliga historiska värden. Mellan 10 och 20 olika stadsdelsgrupper arbetade under 70-talet i Göteborg med att försvara sina stadsdelar och ta fram alternativförslag till kommunens och fastighetsägarnas planer. Denna breda rörelse arbetade som en konstruktiv motmakt till den etablerade planeringen, men hade emot sig inte bara starka bygg- och fastighetsintressen, utan också de borgerliga och socialdemokratiska politikerna i kommunen. Det var därför inte oväntat att den förlorade kampen. Sedan låg vägen öppen för 80-talets ohejdade fastighetsspekulationer.

Erfarenheterna från försöken att tillämpa en planering som utgick ifrån befintliga lokala förhållanden visade tydligt att det inte gick att bryta igenom när det stod starka ekonomiska och politiska intressen i vägen. På andra håll däremot, t. ex. i Norrlands glesbygd eller avfolkningshotade skärgårdssamhällen, visade sig denna form av planering vara den enda som fungerade. (Alexandersson 1985; Arén 1983.)

Lindholmen

När det slutligen gick att bryta igenom i Göteborg och genomföra en förnyelse på de boendes villkor så var det helt följdriktigt i en stadsdel där det inte fanns några etablerade intressenter. Det var på Lindholmen, en gammal arbetarstadsdel på Hisingen, som ursprungligen

byggdes av varvsarbetarna själva under senare hälften av 1800-talet i en halvt lantlig, halvt urban bebyggelsestruktur. Här bodde som mest 5 000 invånare under första världskriget. Bebyggelsen bestod av tvåvånings trähus och landshövdingehus. Alla lägenheter rymde ett rum och kök, för så bodde alla arbetare i Göteborg fram till mitten av 1900-talet. Eftersom stadsdelen låg inklämd mellan de stora varven vid älven, så hade kommunens planerare förutsatt att bebyggelsen skulle rivas, när varven behövde mera mark för sin expansion. Därför satsades så lite som möjligt i kommunala investeringar. Här lades t. ex. aldrig ner ordentliga avloppsledningar så att folk kunde installera wc och bad. De gamla lindholmsborna tröttnade på att bo med undermålig standard och flyttade därifrån på 50- och 60-talen. Lägenheterna i de gamla sexmanna- och åttamannahusen köptes upp av Lindholmens varv, som använde dem till bostäder åt gästarbetare, invandrare och ungdomar. När de gamla ägarna lämnat husen kom förfallet snabbt och stadsdelen förslummades liksom så många andra arbetarstadsdelar i Göteborg. Lindholmen var i praktiken dömd till rivning när varvskrisen kom i slutet av 70-talet och varven plötsligt lades ner. Vid denna tid rådde överskott på bostäder och det fanns därför inget intresse från några stora byggherrar att etablera sig på hisingsidan. Då agerade de som bodde på Slottsberget, den södra delen av Lindholmen, och inledde förhandlingar med kommunen om att få köpa husen de bodde i. Det rörde sig om 20 mindre hus med två till sex lägenheter per fastighet. De lyckades med detta och skrev köpekontrakt med kommunen, i vilket de åtog sig att renovera husen på ett varsamt sätt med bevarade exteriörer.

Tillsammans med en annan arkitekt arbetade jag med ombyggnadsprojektering åt denna grupp av boende under åren 1980–84. En utförlig byggnadshistorisk undersökning hade gjorts av Historiska museet några år tidigare; för övrigt fick alla byggnadstekniska bedömningar, allt inventerings- och upprättningsarbete nu göras på plats. Vi arbetade på ett lokalkontor i stadsdelen. Arbetet bestod i att inventera, projektera, förhandla med boende och myndigheter, hjälpa till vid praktiskt byggnadsarbete, fylla i lånehandlingar osv. om vartannat 14 timmar om dygnet. Alla som arbetat som arkitekter åt folk som tagit över sina hus vet vad det handlar om. Problemet bestod nu inte i att försöka hävda de boendes intresse. De var ju själva byggherrar. Det bestod snarare i att försöka hävda kulturhistoriska krav vid förnyelsen, krav som det inte alltid finns förståelse för bland folk i allmänhet, och som det ofta krävs stora pedagogiska insatser för att kunna hävda. I stort sett lyckades förnyelsen. Husen blev ombyggda på de mest skilda sett, en del effektivt och professionellt, andra bit för bit enbart med eget arbete.

Alla som bodde där kunde bo kvar, utom en person med svåra missbruksproblem. Några gamla lindholmsbor, som fortfarande ägde fastigheter men som flyttat därifrån, kom tillbaka och rustade upp

husen. Erfarenheterna visade att människor, som aldrig trott att de skulle bli husägare och kunna klara av en ombyggnad praktiskt och ekonomiskt, klarade detta om de fick adekvat hjälp. Folk lärde sig av varandra och fick kontakt med kommunala tjänstemän och olika hantverkare. Människor växer oerhört när de får chansen att genomföra ett viktigt projekt i sitt liv. En avgörande förutsättning var därvidlag att projekteringen utgick ifrån att både hus och människor skulle klara sig.

Nästa steg i experimentet blev att ta hand om fyra svårt förfallna och tomma flerfamiljshus vid torget på Lindholmen. Med tidigare erfarenheter som stöd kunde vi säga att husen, trots sitt bedrövliga skick, skulle gå att rädda samt att kostnaderna för detta skulle kunna nedbringas om folk gjorde egna arbetsinsatser. En bostadsrättsförening med 18 hushåll bildades och arbetet började. Det gick till så att allt rivnings- och röjningsarbete utfördes av dem som skulle bo där. Sedan kom yrkesarbetare från ett halvkommunalt bolag in och gjorde snickeri-, rör-, plåt-, el- och VVS-arbeten. Därefter kom amatörerna tillbaka och utförde listning, spackling, målning och tapetsering, golvslipning m. m. Även all utvändigt målning utfördes av dem som skulle bo där. Yrkesfolk och amatörer arbetade alltså växelvis i de fyra husen och byggkostnaderna blev väsentligt lägre än i motsvarande hus i andra stadsdelar som byggdes om på vanligt sätt. Ombyggnaderna var klara 1987, och ännu efter fem år har ingen sålt sin lägenhet. En sådan här process kräver så mycket av hårt arbete, engagemang och solidaritet av de boende att de inte i första taget säljer sin bostad. (Holmdahl 1988.)

Upprustningen av Lindholmen fortsätter nu av det halvkommunala bolaget som bygger om de större husen i stadsdelen, men nu med hyresrätt. Några mindre hus i utkanten av stadsdelen har köpts av självbyggare som bildat små bostadsrättsföreningar och bygger om husen med eget arbete. Den svårt nedslitna och förslummade stadsdelen har levt upp igen. Ett stort kollektivt upprustningsarbete med självbyggeri sker i Aftonstjärnan – ett gammalt folkrörelsehus som renoveras med stöd av Riksantikvarieämbetet och av 1 500 medlemmar.

Av de här försöken med experimentell planering kan man dra vissa slutsatser. Det går utmärkt bra att förnya stadsdelar och mindre samhällen i en process där invånarna deltar mycket aktivt i planeringsarbetet. När detta inte går, så är det oftast ekonomiska och juridiska förutsättningar, som lägger hinder i vägen. Att de boende deltar är inte en garanti för att förnyelsen blir historiskt och kulturellt medveten, kanske snarare tvärtom. En historiskt-kritisk medveten process kräver vetenskapligt grundade studier, analyser och karakteriseringar, som måste utföras av fackfolk, men för att dessa skall kunna förstås av allmänheten, så måste de populariseras och göras tillgängliga, vilket kan ske genom utställningar, studiecirklar,

teater eller annan kulturverksamhet, populärt skrivna skrifter och program. Mycket arbete måste läggas ner på denna pedagogiska process. Arkitekter, byggnadsantikvarier, ingenjörer m. fl. kan inte fungera som en isolerad elit, utan måste aktivt deltaga i processen i en öppen dialog med allmänheten och andra yrkesexperter.

Processen som paradigm

Tolkning och förståelse av arkitektur och samhällsbygge brukar hänföras till kulturvetenskaperna. Om man hävdar att utgångspunkten för bostadsplanering måste vara en förståelse av den befintliga kultur man bygger vidare i, så råder det ingen tvekan om att planeringen måste grundas på historiska studier och ett vetenskapligt synsätt.³

Var hämtar vi då ledning när vi skall finna nya teoretiska och praktiska verktyg för att arbeta som arkitekter med den befintliga verkligheten? Det finns en gren av arkitekturvetenskapen, som alltid utgått från de existerande byggnadsverken, nämligen restaureringen.

Inför restaureringen av en gammal byggnad är det numera alltid självklart, att vi måste göra ingående undersökningar av olika byggnadsdelar alltifrån grundläggning till de olika ytskikten för att se hur de är uppbyggda och i vilken kondition de är. Vi måste också skaffa oss en tydlig bild av husets historia för att kunna tolka varför och hur olika ingrepp och tillbyggnader gjorts under årens lopp. Vi får använda oss av okulärbesiktningar, kemiska analyser, arkivstudier, intervjuer, studier av jämförelseobjekt och göra en lång rad vetenskapligt grundade förundersökningar. Det material vi får fram måste tolkas och värderas, kanske måste nya förundersökningar göras för att klarlägga vissa problem. Så småningom klarnar bilden av vilka förbättringsåtgärder som är nödvändiga för att byggnaden inte skall förfaras och i samband härmed börjar frågorna om hur man kan anpassa byggnaden efter nya krav och funktioner att integreras i arbetet. Ove Hidemarks artikel om Norra Bankohuset i Gamla Stan ger en utmärkt beskrivning av denna process. (Hidemark 1978.) I restaureringsarbetet är det självklart, att man alltid måste utgå ifrån ett ingående studium av befintliga byggnader och en förståelse av deras utveckling, innan man tar fram ett förslag till förändring. Detta borde, enligt min mening, vara ett naturligt tillvägagångssätt vid all bostads- och samhällsplanering. En bostad är alltid en del av ett område, en större helhet, men inte ens vid stadförnyelse har man sett det så, än mindre vid nybebyggelse. Varje ny del som skall planeras och byggas ingår alltid i ett befintligt sammanhang, som har sin egen historia, sina olika kulturyttringar – samstämda eller motstridiga – och sina konflikter mellan olika intressen.

Helheten, när det gäller en bostad och en stadsdel, måste inbegripa människorna, eftersom alla har en djup, personlig relation till denna sin närmaste omgivning. Det innebär att vi arkitekter måste utveckla

planeringsformer där brukarna deltar i dialog med fackfolket i en historiskt medveten och kritisk process.⁴ Arkitekt Ulf Alexandersson har efter studier i Jämtlands glesbygd utvecklat begreppet ”generativ planering”, som han karakteriserar på följande sätt:

- ”– planeringen skall vara lokalt anpassad;
 - den struktur som finns måste accepteras och utnyttjas;
 - planering av människors omgivning utgår ifrån dessas krav och synpunkter;
 - planeraren måste ha samma erfarenheter som befolkningen och ha kunskaper som är relevanta för befolkningens situation”.
- (Alexandersson 1985.)

Jag skulle vilja koppla dessa kriterier för en generativ planering till vetenskapligt grundade metoder hämtade från restaureringsarbete.

Då kan planeringsprocessen se ut så här:

- Inledande vetenskapliga undersökningar;
- Karakteriseringar tillsammans med de boende;
- En pedagogisk process där områdets historia levandegörs;
- Värden och problem tydliggörs, konflikter och möjligheter beskrivs;
- Skissarbete, konsekvensanalyser;
- Program utarbetas och alternativ diskuteras;
- Projektering av det förslag man kommit fram till;
- Byggande;
- Uppföljning, utvärdering.

En vanlig invändning från fackfolk mot att samarbeta med de boende, är att detta inte fungerar vid nybebyggelse, eftersom man då inte vet vilka som skall komma att bo här. Det argumentet visar bara hur arkitekter och planerare i första hand är inriktade på det nya objektet för sig och inte mot den omgivning och den helhet det skall passas in i. ”Jungfrulig mark” är ett vanligt förekommande uttryck, trots att det nästan inte finns någon mark som inte tidigare varit brukad på något sätt.

1988–1989 gjorde jag en liten studie av hur de boende kunde delta vid planeringen av nybebyggelse med 100 småhus i Säve, en gammal jordbruksbygd med 500 invånare utanför Göteborg. I all sin anspråkslöshet tycker jag att den visade hur mycket vägledning planeringen kunde få av ett organiserat samarbete med lokalbefolkningen. De som redan bodde här tänkte kanske inte flytta till de nya husen, men var starkt intresserade av hur detta nytillskott i deras samhälle skulle utformas. Under vinterhalvåret bedrevs en studiecirkel en kväll varannan vecka, där ett tiotal personer diskuterade hur deras samhälle skulle byggas ut. Som utgångspunkt fanns ett preliminärt förslag från en konsultfirma. De boende förde fram konkret kunskap och värdefulla synpunkter:

Vackra naturpartier och befintliga gångstråk skulle sparas. De nya husen skulle så långt möjligt ligga längs vägarna. Daghemmet och en grupp bostäder hade förlagts i ett blåsigt och utsatt läge och måste flyttas. Framförallt skulle de gamla gårdarna i området sparas och få en lämplig användning. Om de revs, såsom förslaget visade, så skulle byns historia, som gick tillbaka till medeltiden, helt raderas ut. Särskilt intensivt diskuterades hur nybebyggelsen skulle kunna integreras med den befintliga kulturen: Hur en gammal lada skulle kunna bli samlingslokal. Hur gamla åkrar skulle kunna brukas av de nya invånarna för odlingslotter. Hur kompostering och sopsortering skulle kunna samordnas. Hur en befintlig gård skulle kunna bli en fritidslantgård för barn och ungdom. Studiecirkeln arbetade fram ett alternativt planförslag, som presenterades på ett stormöte i Säve för alla berörda. Den slutliga planen påverkades i väsentliga avseenden av studiecirkelns förslag, men sedan kom den fortsatta processen att löpa i gängse banor, och efteråt kan man inte låta bli att beklaga att inte fler av alla intressanta uppslag från säveborna togs tillvara. Arbetet i Säve gav dock en tydlig bild av hur mycket konkret kunskap och hur många värdefulla idéer som fanns att hämta genom ett medvetet samarbete med befolkningen i området även när det gällde nybebyggelse. (Holmdahl 1991.)

Många invänder säkert att detta är möjligt vid en nybebyggelse på 100 bostäder, men inte när det gäller 10 000. 100 nya bostäder var dock ett procentuellt stort nytillskott i Säve. Kanske kan man också ifrågasätta lämpligheten av att bygga mycket stora nya enheter i ett enda svep. Att det varit möjligt att arbeta tillsammans med de boende i mycket stora områden när det gällt stadsförnyelse har vi dock sett många exempel på t. ex. i Kommendantsängen, Kortedala, Biskopsgården. (Hansson 1989.) Mycket talar för att det skulle vara möjligt att samarbeta med de boende även vid planering av nybebyggelse i större enheter.

För närvarande står vi emellertid i Sverige i en situation där det inte kommer att byggas många nya lägenheter under flera år. Den stora uppgiften blir förnyelse, komplettering och utveckling av befintliga områden. I detta arbete måste utgångspunkten vara att utgå ifrån helheten, att ingående undersöka problem och möjligheter i ett brett historiskt, kulturellt och socialt sammanhang, och att därvid samarbeta med befolkningen. Lyckas vi inte med detta hotar en skrämmande framtid med segregation, förslumning och utslagning av människor. Arkitekterna måste börja angripa problemen från helhetens perspektiv och engagera sig i demokratiska förändringsprocesser i stället för att arbeta efter modeller och förebilder. I sådana processer kan vi använda konstnärliga gestaltungsprinciper och konstruktiva förslag.

Noter

1. Vid avd. för Bostadsplanering CTH arbetar några av oss med detta. Lena Jarlov hänvisar till Kosik, när hon pekar på att vår inneboende skapande förmåga är ett försummat mänskligt behov inom gängse bostads- och samhällsplanering. Hon gör egna studier av hur folk lever i områden med fritidshus, och får då stöd åt dessa teorier. Christina Redvall refererar till den norske sociologen Dag Österberg och lyfter fram begreppet sociomateria, för att visa hur bostadens konkreta material och utformning är av största betydelse för vårt medvetande.

En grupp kvinnliga arkitekter inom "Kvinnors Byggforum" utarbetade programskriften *Det nya vardagslivet*, där de just ville betona hur viktig den s. k. reproduktionssfären är och diskutera hur den skulle kunna utvecklas.

2. Braunfels jämför regelverket med mosaikstenar:

"Die Durchsicht der Stadtstatuen vermittelt ein Eindruck als hätten die vielen und oft engen und kleinlichen Bestimmungen doch nur die aufgabe von Mosaiksteinen hinter denen man das klare und glänzende Bild des Ganzen zu kleinen Zeitpunkt aus dem Auge verloren hatte. Damit ist auch das optisch Bild der Stadt gemeint." (Braunfels 1953, s. 42.)

3. I boken *Meaning in the visual arts* har Erwin Panofsky en klargörande uppsats om "The history of Art as a humanistic Discipline", i vilken han påpekar likheterna mellan naturvetenskaperna och kulturvetenskaperna.

"Thus while science endeavours to transform the chaotic variety of natural phenomena into what may be called a cosmos of nature, the humanities endeavour to transform the chaotic variety of human records into what may be called a cosmos of culture ... in both cases the process of investigation seems to begin with observation ... a principle of preselection dictated by a theory in the case of the scientist and by a general historical conception in the case of the humanist." (Panofsky 1955, s. 6.)

4. Med exempel från Nordnorge visade Ottar Brox redan i slutet av 60-talet hur planeringen i glesbygd måste utgå ifrån ett helhetsperspektiv på människornas livsbetingelser. Thomas Højrupps strukturella livsformsanalyser mot bakgrund av studier i danska fiskesamhällen gav ytterligare stöd för sådana planeringsformer.

Birgitta Holmdahl,
tekn. dr, t. f. professor
i bostadsplanering,
CTH, Göteborg.

Litteratur

- Alexandersson, Ulf m. fl.: *Fysisk planering anpassad till glesbygd. Om generativ planering och lokalt utvecklingsarbete*. Stockholm 1985.
- Andersson, Birgitta: *Idealbostad eller Nödbostad. Det moderna flerfamiljshusets arkitekturutveckling, studerad i Göteborg*. Stockholm 1976.
- Andersson-Holmdahl, Birgitta: "Bostadshistoriska anteckningar". Uppsats i antologin: *Bostadsboken*, Stockholm 1985.

- Andersson, Birgitta & Göransson, Jonas: *Om planering i Olivedal och Marstrand*. Göteborg 1977.
- Andersson, Lilian: *Mellan byråkrati och laissez-faire. En studie av Camillo Sittes och Patrick Geddes stadsplaneringsstrategier*. Göteborg 1989.
- Arén, Hans: *Käringöns Framtid*, Göteborg 1983.
- Balgård, Sture m. fl.: *Från hyreshus till bostadsrätt på Pipersgatan 4 och 6*. Stockholm 1979.
- Banham, Reyner: *Theory and Design in the first Machine Age*. London 1960.
- Bjur, Hans m. fl.: *Planeringens verklighetsbilder*. Göteborg 1983.
- Braunfels, Wolfgang: *Mittelalterliche Stadtbaukunst in der Toskana*. Berlin 1953.
- Brox, Ottar, *Centralbyråkraterna och glesbygden*. Stockholm 1969.
- Cornell, Elias: "Bygg sönder samhället, så bygger du sönder människan". I antologin *Samhällsförändringar och brottslighet*. Stockholm 1974.
- Cornell, Elias: *Rivningsraseriets rötter*. Borås 1984.
- Göransson, Jonas: *Vad händer i Kommendantsängen*. Stockholm 1976.
- Hall, Peter: *Cities of Tomorrow*. Oxford 1989.
- Hansson, Einar: *Stadsstudier och stadsförnyelse – ett pedagogiskt perspektiv. Erfarenheter från Norra Biskopsgårdens Stadsstudiecentrum*. Stockholm 1989.
- Hidemark, Ove: "Norra Bankohuset – en arbetsmodell". Artikel i *Arkitektur* 1978:3.
- Holmdahl, Birgitta: *Att förnya på Lindholmens villkor*. CTH. Göteborg 1988.
- Holmdahl, Birgitta: "Staden möter landet". Stencil CTH 1991.
- Højrup, Thomas, *Det glemte folk. Livsformer og centraldirigering*, København 1983.
- Jacobs, Jane: *Life and Death of Great American Cities*. New York 1961.
- Jarlöv, Lena: *Boende och skaparglädje*. Göteborg 1982.
- Kazemian, Reza: *Urban Renewal Planning Versus Local Values*. CTH. Göteborg 1991.
- Kosik, Karel: *Det konkretas dialektik*. Surte 1979 (Prag 1963).
- Kuhn, Thomas: *The Structure of Scientific Revolutions*. Chicago 1970.
- Larsson, Ursula: *Landshövdingehusens Göteborg*. Uddevalla 1979.
- Laval, Gustav de m. fl.: *En stadsdel försvinner. Saneringen av Stigberget i sociologisk belysning*. Stockholm 1965.
- Linn, Björn: *Storgårdskvarteret*. Stockholm 1974.
- Marcuse, Herbert: *Den endimensionella människan*. Stockholm 1969.
- Panofsky, Erwin: *Meaning in the visual Arts*. New York 1955.
- Sennet, Richard: *The Use of Disorder. Personal identity and City Life*. Manchester 1970.
- Schulz, Solveig: *Med hänsyn till bostäders värden. Ett arkitekturideal utvecklas och prövas vid ombyggnad – Göteborg 1968–1984*. Göteborg 1989.
- Werne, Finn: *Allmogens byggnadskultur, förvandling och upplösning intill 1900-talets början*. Göteborg 1980.